

Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993; 13. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. 14. Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. // В.Ф.Солдатенко (кер.), В.Ф.Верстюк. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). Т. 2. – К.: Генеза, 2003; 15. Цубов Л.В. Варшавські переговори уряду Директорії УНР з Польщею 1920 р. // Держава та армія / Вісник

Державного університету „Львівська політехніка” – 1999. – №377. 16. Шелухін С. Варшавський договір між Польщею та С. Петлюрою. – Прага, 1926; 17. Norman Davies. White Eagle, Red Star/The Polish-Soviet War 1919–1920. – Oxford University Press in 1972. 18. Центральний державний архів вищих органів влади України /ЦДАВОУ/, ф.3696, оп.2, спр.275. 19. Centralne Archiwum Wojskowe /CAW/, Sygn 380.1.50.

УДК 94(477.43/44)”1921”

М.П. Гетьманчук

Національний університет “Львівська політехніка”
Інститут гуманітарних і соціальних наук

З ІСТОРІЇ ПОЇЗДКИ ДЕЛЕГАЦІЇ НАРОДНОСТЕЙ ПОДІЛЛЯ ДО ВАРШАВИ У СІЧНІ 1921 р.

© Гетьманчук М.П., 2004

Досліджується українське питання в радянсько-польських відносинах періоду укладення Ризького договору 1921 р. Проаналізовано причини поїздки до Варшави представників населення Поділля та їх спроби вплинути на політику Польщі щодо більшовицької Росії. Показано ставлення населення Поділля до планів Польщі і більшовицької Росії розділити між собою українські землі.

The article deals with the Ukrainian problem in Soviet-Polish relations in the period of Riga Agreement of 1921. The aim of the visit of the representatives of Podillia population to Warsaw and their attempts to influence the Polish policy regarding the bolsheviks' Russia were analyzed Attitude of the Podillia population to Polish and the bolsheviks' Russia plans in Riga to divide Ukrainian lands between them is shown.

Постановка проблеми. Перебіг політичних подій в Європі після Першої світової війни виявився для українського народу вкрай несприятливим. Останньою невдалою спробою відродити національну державність для уряду Української Народної Республіки стала польсько-радянська війна 1920 р. 18 березня 1921 р. після переговорів у Ризі було укладено договір між Російською СФРР і Українською СРР з одного боку, і Польщею – з іншого, про припинення війни. Мир укладався без участі УНР, хоча згідно з Варшавським договором 1920 р. Польща зобов'язувалася не укладати договорів, які б не стосувалися кордонів України [2, с. 121]. Із радянської сторони переговори вели формально незалежні держави – РСФРР та УСРР, але дійсний стан речей став

ясним дуже швидко. Більшовицька Росія пішла на значні територіальні поступки Польщі за рахунок України. За Ризьким договором у межах Польщі залишалася 130 тис. кв. км українських земель із населенням понад 10 млн. (тодішня територія УСРР становила 450 тис. кв. км, а населення 25,5 млн) [23, с. 268]. Перекроювання Москвою і Варшавою української карти в Ризі, запровадження більшовиками в Україні тоталітарного режиму викликали масовий опір населення, зокрема й на Поділлі.

Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що сьогодні існування незалежної України не є ні антиросійським, ні антипольським чинником, а тільки спонукає до переосмислення взаємозв'язків з Росією і Польщею. Наслідуючи європейський досвід,

Україна включилася у процес історичного порозуміння, який нагадує німецько-польське та франко-німецьке примирення. Президент України Л.Кучма з цього приводу зазначає, що знову „загнати” Україну і Росію в межі однієї держави є справою безнадійною: „... чим раніше всі політики Росії зрозуміють, що спроби в будь-якому вигляді приєднати Україну безперспективні й небезпечні – тим раніше почнеться нова епоха в житті наших народів” [25, с. 321]. Тому об’єктивне висвітлення досліджуваної проблеми має не лише науковий, але й громадсько-політичний інтерес.

В українській історіографії залишилося чимало невивчених питань стосовно висвітлення історії українського питання в радянсько-польських відносинах під час укладення Ризького договору 1921 р. Певним чином ця проблема вже з’ясувалася в наукових публікаціях українських та польських дослідників [7, 43]. Однак ставлення населення Української СРР до укладення Ризького мирного договору ще не стало предметом детального вивчення вітчизняних науковців.

Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за **мету**: 1) дослідити коло питань, пов’язаних із перебуванням у Варшаві делегації народностей Поділля в січні 1921 р.; 2) проаналізувати політику більшовицької Росії в українському питанні періоду укладення Ризького договору та ставлення до неї населення Поділля. Для написання статті переважно використовувалися архівні матеріали, опубліковані документи, матеріали української та польської періодики, мемуари, публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. Польсько-радянська війна завершилася восени 1920 р. Спочатку в Мінську, а потім в Ризі розпочалися радянсько-польські мирні переговори. У заяві Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 24 вересня 1920 р. вказувалося, що РСФРР готова підписати мир з Польщею, зосередивши увагу лише на встановленні з нею східного кордону [6, с. 54–55]. Законодавчий орган РСФРР навіть не потурбувався правильно її оформити, адже з Польщею межували радянські Україна та Білорусія. Український історик С. Кульчицький називає це „яскравою обмовкою”, яка зайвий раз підтвердила, де

формувався радянська політика і чий інтерес від цього страждали [24, с. 198]. Польщі пропонувалося визнати кордони по лінії, що проходить значно далі на схід від кордону встановленого Верховною Радою Антанти. В обмін радянська сторона вимагала від Польщі відмовитися від визнання і підтримки уряду УНР. Щоб не допустити існування незалежної держави, В. Ленін погоджувався віддати Польщі більше українських земель, ніж їй пропонував С. Петлюра [26, с. 285–286].

Чому Польщі надавалася перевага перед Україною у конфліктному територіальному питанні? Мабуть тому, що першу треба було ще завоювати, тоді як жорстокий контроль над другою вже було забезпечено. Незважаючи на протилежний вектор, суть політики російських більшовиків у територіальній проблемі нічим не відрізнялася від царської. Вже 12 жовтня 1920 р. польська та радянська сторони уклали прелімінарний договір. Ним визначалися кордони між Польщею та УСРР по р. Збруч, далі Волинню через м. Остріг до впадіння р. Горинь у р. Прип’ять [15, с. 245–257]. Водночас Ю. Пілсудський, ігноруючи укладене перемир’я й виконуючи зобов’язання перед урядом УНР, організував наступ українських військ і 6-ї польської армії, які зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю. Але до середини листопада Червона Армія відбила наступ і 16 листопада 1920 р. захопила Кам’янець-Подільський, а 18 – Проскурів [31, с. 243; 20, с. 574–576]. У листі до Ю. Пілсудського С. Петлюра 14 листопада писав: „... Українська армія не відмовилася від своїх завдань і понесе сама вже той прапор, який третій рік має над її рядами. Українська армія, виконуючи волю народу, до кінця буде боротися проти варварства, яке несе світові жорстокий та підступний ворог нашої і вашої волі” [37, ф. 760, оп.1, спр. 21, арк.8]. Приблизно 10 тис. старшин і вояків, разом з урядом УНР 21 листопада перейшли р. Збруч та склали зброю перед своїми недавніми союзниками – поляками, які їх відіслали до таборів інтернованих [3, с. 216].

Боротьба УНР за створення незалежної держави, а це необхідно визнати, покликала до життя УСРР. Інакше виникав би зовсім інший варіант радянської влади в Україні – механічне злиття з більшовицькою Росією. Керівництво РСФРР погоджувалося на окрему державність

України лише з тактичних міркувань, щоб з середини підірвати український визвольний рух. Державний центр УСРР відновлювався з великими труднощами. Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський відверто визнавав: „Встановлення пролетарської диктатури в Україні з огляду на незначне число пролетаріату, відсутність розкладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географічне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіалістичного наступу на Радянську Росію і, зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанського руху і національну боротьбу – можливе тільки за допомогою Радянської Росії і Російської Комуністичної партії” [30, с. 7]. Польський уряд, визнавши УСРР, продовжував допомагати С. Петлюрі. Але у питанні, який з двох урядів (УНР чи УСРР) має залишитися, він вважав внутрішньою справою України [35, ф. 3696, оп.2, спр. 14, арк. 134].

Польсько-радянська війна повною мірою висвітлила одну яскраву особливість свідомості українського суспільства. Байдужість населення України до закликів С. Петлюри і Ю. Пілсудського була не випадковою. Варшавський договір, ігноруючи інтереси українського селянства, не вирішував проблеми польських поміщицьких маєтків, власники яких поверталися на Волинь і Поділля разом з польськими військами [40, с. 71]. У 1920 р. вони робили це, незважаючи на сувору заборону Ю. Пілсудського [11, с. 94–95]. Як наслідок, у 1920 р. звістку про спільний українсько-польський похід проти більшовицької Росії селяни Правобережжя зустріли без захоплення, ігноруючи заклики властей УНР вступати до армії. Вони цілком свідомо донищували рештки польських поміщицьких маєтків, котрі вціліли після трьох років безперервних воєн. Цим успішно скористалися більшовики, які розгорнули шалену антипольську пропаганду, схилиючи селян на свій бік.

Ситуація почала змінюватися вже в ході війни. ЦК КП(б)У, оцінюючи влітку 1920 р. політичне становище в Україні, зазначив, що „Червона Армія у прифронтовій смузі і на фронті так поводить з населенням, що воно зустрічає навіть поляків як визволителів”, а „велика частина українців під впливом нападу

поляків відвернулася від петлюрівщини і охоче підтримала б Радянську владу, якщо б остання стала на точку зору Української державності” [36, ф.1, оп. 20, спр. 206, арк. 6]. Московські керівники розпочали тотальну боротьбу проти українського національного руху. Більшовицькі настрої в Україні стали настільки непопулярними, що навіть формального радянського, але за походженням українського, керівництва організувати було неможливо. На той час із 30 тис. членів КП(б)У лише 23% становили українці [21, с. 7]. Для зміцнення радянських органів влади ЦК РКП(б) тільки влітку 1920 р. відправив в Україну близько 1 тис. своїх представників [19, с. 482]. Відірвані від населення, незнайомі з його психологією і ментальністю, функціонери з Росії поводити себе як опричників. Відправка ешалонів з хлібом, які регулярно вимагала від Харкова Москва, супроводжувалася масовим насильством.

У другій половині 1920 р. повстанський рух в Україні переріс у масовий. За офіційними даними, у 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб [4, с. 7]. Одним із регіонів, де повстанський селянський рух сягнув найбільшого розмаху, була територія прикордонної Подільської губернії. Тут діяло, за даними Реввійськради республіки, 25–30 % від загальної кількості повстанських загонів. Це була реакція на жорстокі силові методи, якими більшовицькі власті вилучали хліб у селян. До кінця 1920 р. на Поділлі було зібрано 7 млн. пудів хліба, що було перевиконанням покладеного на губернію плану продрозкладки (5,2 млн. пудів) і становило 10% загальноукраїнських показників [9, с. 79–80]. 6 грудня 1920 р. В. Ленін, який вважав, що Україна просто „кишить бандами”, підписав постанову про надзвичайні заходи щодо придушення селянських повстань [22, с. 144]. Російський уряд поставився до цього як до відповідальної воєнної кампанії. Чисельність збройних сил, використаних для боротьби з повсталим селянством, не поступалася армії: 6 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, окремі частини та артилерія [1, с. 72–75]. На Поділля було перекинуто корпус червоного козацтва на чолі з В. Примаковим.

У цих умовах у січні 1920 р. до Варшави нелегально прибула делегація представників

населення Поділля. До її складу входили українці, поляки та євреї: В. Кушель (с. Луки, Вінницького повіту), Г. Шлапак (м. Городок), О. Чубук (м. Кам'янець-Подільський, Г. Степура (м. Жванець), І. Гедельман (м. Фрамполь), С. Зіньковський (м. Кам'янець-Подільський), Д. Вугман (м. Кам'янець-Подільський, промисловець), В. Махніцький (м. Кам'янець-Подільський, секретар робітничого кооперативу "Єдність"), І. Маковський (м. Кам'янець-Подільський), М. Баранецький, І. Осінський (м. Кам'янець-Подільський, секретар національної Польської ради), І. Ріпа-Мельник (м. Зашків, Ушицький повіт), В. Марушевський (м. Оринин), А. Шумський (с. Гуків), А. Петровський (с. Гуків), В. Шаркевич (м. Кам'янець-Подільський), К. Сушкевич (м. Кам'янець-Подільський), М. Файстер (м. Кам'янець-Подільський), І. Кухарський (Летичівський повіт), Є. Муляр (с. Буйволівці), Д. Трачук (Проскурівський повіт), С. Костецький (Браїлівський повіт) – з них 4 представники від єврейського населення, 4 від польського, а решта від українського – разом 23 особи [37, ф. 760, оп.1, спр. 27, арк. 1]. У польській пресі повідомлялося, що делегація приїхала у Варшаву 5 січня 1921 р. Зазначалося й про те, що діставшись з великими труднощами до столиці Польщі, вона хоче донести правду про жахливе становище населення в Україні [39].

7 січня 1921 року на засіданні під головуванням Г. Степури делегати ухвалили звернення до польського уряду, яке 8 січня передали прем'єр-міністру Польщі В. Вітосу. Члени делегації проінформували голову польського уряду про масові репресії більшовицького режиму в УСРР, а також ознайомили із своєю позицією. Вона зводилася до такого: 1) просити польський уряд не укладати в Ризі мир з більшовиками; 2) не визнавати Українську СРР; 3) розглянути можливість окупації Польщею Поділля; 4) в іншому випадку просити Лігу Націй провести на цих землях плебісцит стосовно їх приналежності [37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 6–7]. Польща може надати делегації допомогу, заявив В. Вітос, але у "можливих рамках": "Панове роблять одну помилку, яку повторяють всі скривджені: закликаєте до справедливості, якої в сьогоднішніх стосунках між людьми немає. Ми знаємо, що більшовики є чинником, якому довіряти

трудно. Однак мир ми мусимо укласти, бо це лежить в інтересах Польщі" [37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 6]. Польські міністри, які були на зустрічі з делегацією, погодилися передати її декларацію в Раду Послів країн Антанги.

Про більш істотну підтримку вимог української делегації польським урядом не йшлося. Це не було випадковістю. Польська делегація в Ризі, більшість якої становили представники сейму, несподівано швидко узгодила умови прелімінарного договору. Як тільки вона погодилася відмовитися від утворення незалежної від Росії України, то з легкістю отримала згоду більшовиків на всі територіальні вимоги. Ризький договір був дуже вигідний Польщі. Він означав збереження незалежної Польщі, закріплював за нею великі території з непольським населенням, засвідчив невдачу федералістської концепції Ю. Пілсудського і перемогу інкорпораційної моделі ендеків [16, с. 456]. Ендецькі політики вважали більшовицький режим тимчасовим явищем і були переконані, що до влади в Росії незабаром прийдуть ті сили, які визначали російську політику до 1917 р. Проте їх цілі не збігалися з планами Ю. Пілсудського, який не підтримував ендецьку концепцію кордонів Польщі на сході у межах 1772 р. [5, с. 14]. Ендеки виходили з того, що активність Польщі в українському питанні на переговорах у Ризі значно ускладнить нормалізацію українсько-російських стосунків. Їх лідер Р. Дмовський цинічно заявив: "Велика Україна за своїми джерелами не була б українською і не нагадувала б здорових зовнішніх стосунків. Насправді це був би налив на тілі Європи, сусідство з яким буде для нас трагічним. Для молодого народу, як наш... краще мати сусідом могутню державу, навіть якщо вона буде чужа і ворожа (Росію), ніж міжнародний будинок розпусти (Україну)" [42, с. 52]. На переговорах у Ризі особливо активну антиукраїнську позицію відстоював ендек С. Грабський, який лінію польського східного кордону пов'язував із асиміляційними можливостями Польської держави [43, с. 47–60]. Він свідомо ігнорував позицію прихильників Ю. Пілсудського на переговорах у Ризі, зокрема члена польської делегації Л. Василевського, про небезпечність поділу української території і негативний вплив, який буде чинити УСРР на українців у Польщі [41, с. 143].

Після укладення прелімінарного договору нова розстановка політичних сил у Польщі, що прагнули миру і вірили у його тривалість, унеможливили зусилля Ю. Пілсудського. У грудні 1920 р. він визнавав: "Ми повинні знову зайняти Київ і Мінськ, щоб з'єднати у федерацію чи унію з Польщею всю Україну, Білорусію і Литву. На жаль, зробити це зараз ми неспроможні. Польща цього не хоче, їй чужі ягеллонські ідеї, а крім того, Польща виснажена довгою війною..."[28, с.318]. Польща, як зазначають українські дослідники, зрадила свого союзника, уклавши з ворогом сепаратний мир [33, 20]. Це було зроблено в результаті не військової поразки, а перемоги над більшовицькою Росією, тим паче, що Ризький мир не приніс Польщі повної безпеки. У цьому відношенні максимально чесним був польський політичний діяч Т. Голувко, який зазначав: „В Ризі Польща з гідною подиву легковажністю перекреслила всю свою дотихчасову політику на Сході, котра прямувала у федераційному напрямку, визначним проявом якої був союз з Петлюрою... Називаймо речі своїми іменами – ми покинули, зрадили Петлюру... ”[38, Sygn. 296 /III – 48. K. 1].

Проте члени української делегації не втрачали надії на переговорах з польським урядом. На одному із засідань члени делегації уповноважили Г. Степуру, В. Махніцького, І. Маковського, М. Баранецького давати пояснення в Комісії у закордонних справах польського сейму, а також в Комісії у справах кордонів [37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 37–39]. Вони мали право висловитись від імені населення Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Ушицького, Летичівського, Вінницького і Браїлівського повітів. Одночасно делегація була прийнята керівництвом польського сейму. Голова сейму Трапчинський, подібно до прем'єр-міністра В. Вітоса, лише переконував делегацію в тому, що договір з більшовиками є необхідним для Польщі та обіцяв підтримку [37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 10]. Ставало все більше очевидним, що ставлення польської сторони до пропозиції делегації має суто формальний характер. Прем'єр-міністр В. Вітос не бачив необхідності в тому, щоб змінювати політичний курс щодо українців. Як відвертий прихильник повної колонізації захоплених Поль-

щею українських земель він наголошував, що в іншому випадку: „Від Польщі відійшли б найбільш родючі землі, які сьогодні є її житницею, і будуть нею завжди, тому що наші ченстоховські піски і познаньські болота та торф'яники не забезпечать такої кількості хліба, який необхідний польському народові для виживання”[44, с. 11].

8–9 січня 1921 р. делегація ухвалила „Меморіал-звернення до Начальника Держави, Сейму, уряду Польської республіки і представників держав Ліги Націй”[37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 8-9]. Меморіал, який підписали 23 члени делегації, було оголошено 10 січня 1921 р. У ньому зазначалося, що делегація представляє всі народності Поділля, а саме: „українців, поляків, євреїв, селян, робітників, міщан і працюючу інтелігенцію, а її голос є голосом цілої України”. Основну увагу в цьому документі було звернуто на наступне: 1) у Ризі Польща веде переговори з людьми, які не представляють українське населення; 2) у Польщі та Європі до кінця не усвідомлюють, що так звана самостійність Радянської України є фікцією, розрахованою на обман; 3) Радянська Україна „повністю підпорядкована імперіалістичній Росії, яка протягом віків пригноблювала українців”; 4) в уряді, установах, війську Радянської України немає українців, а „є тільки вищі чини – російські кримінальні злочинці, до яких приєднуються місцеві злочинні елементи”; 5) в Україні панує голод, міста в руїнах, промисловість і торгівля занепали, наука і культура знищені; 6) більшовики запровадили „масовий червоний терор, від якого не можна захиститися”; 7) захоплення України більшовицькою Росією „загрожує спокою не тільки сусідніх держав, але й цілій Європі”. Тому делегація народностей Поділля звертається: „До уряду польського народу, як до уряду народу братерського і найближчого сусіда, заінтересованого в нашій долі... повідомити про наш протест цілому світові, і, щоб особливо польський народ потурбувався долею тих територій, що були театром спільних польсько-українських військових акцій і, нарешті, щоб його мирна делегація в Ризі взяла на себе оборону наших інтересів” [37, ф. 760, оп. 1, спр. 27, арк. 9].

„Меморіал” опублікували українські, російські і білоруські газети, які виходили у Польщі. Справою делегації почав цікавитись уряд УНР в екзилі, який тоді перебував у

Тарнові [12]. На сторінках газет члени делегації розказували про розстріли українських селян та робітників, інтелігенції, незаконні конфіскації майна, продовольства, закриття громадських організацій, примусове вивезення українського населення в Сибір і на Кавказ [29; 34; 14]. Вони звертали увагу польської громадськості й на те, що „більшовицьке керівництво готує нову війну з Польщею, проводить мобілізацію, концентрує біля її кордонів війська, головним чином – кавалерію” [13]. Немає нічого дивного у тому, вказували члени делегації, що „населення України хоче позбутися більшовиків”.

Поряд з українцями у важкому становищі перебували національні меншини Поділля. Єврейські члени делегації засвідчували, що: „Європейське населення Поділля тероризоване, інтелігенція та купці без роботи, яку вони кидають та втікають за кордон” [27]. Емігрували з УСРР до Польщі не лише поляки. У зведенні Особливої наради при Головнокомандувачу збройних сил Півдня Росії вказувалося на масову єврейську еміграцію з УСРР у 1921 р.: „У Східній Галичині вже нараховується до 40 тис. євреїв біженців, і число це збільшується з кожним днем. Всі біженці із співчуттям відзиваються про петлюрівські війська ” [10, с. 42]. Коли у вересні 1920 р. Червона Армія залишала Кам'янець-Подільський, згадують очевидці, то єврейське населення війська УНР вітало, а до більшовиків ставилося дуже вороже [8, с. 132–133]. Це тільки підтверджує думку про те, що спроба деяких кіл приписати С. Петлюрі участь у єврейських погромах не витримує критики. Звичайно, попри будь-які пояснення ніщо не може бути виправданням злочинних єврейських погромів в Україні.

Офіційні документи уряду С. Петлюри свідчать про інше. Із С. Петлюрою співпрацювали єврейські націоналістичні організації, а праве крило Єврейської соціал-демократичної робітничої партії створило за доби Директорії нову партію „Поалей Ціон УНР”. Крім того, до передпарламенту УНР у 1920 р. планувалося ввести 21 представника від єврейських партій, тобто восьму частину всіх депутатів (росіян – лише 6, поляків – 3). Очевидним є лише те, що погроми стали наслідком отаманщини в УНР на гребені засилля євреїв серед більшовицького керівництва Росії і України [18, с. 287–288]. Не можна ігнорувати й той факт, що до єврейських погромів в Україні під час польсько-радянської

війни були причетні Червона Армія та польські війська [6, с. 128–132; 43].

Перебування української делегації у Варшаві показало, що якоїсь реальної допомоги від польського уряду вона не доб'ється. Для неї очевидним став незаперечний факт: погляди більшості польських політиків базувалися на переконанні у необхідності відродження польської держави в її історичних межах, де українські землі повинні були стати органічною частиною Речі Посполитої. Польські дипломати всіляко намагалися уникати обговорення українського питання у Лізі Націй. У питанні східних кордонів Польща особливо боялася об'єднаних зусиль Литви і Москви. Національні інтереси в Лізі Націй захищала тільки делегація УНР, але їй відмовили у вступі до цієї організації. Враховуючи небажання Польщі активізувати процес справедливого розв'язання українського питання, делегація згодом припинила свою діяльність.

Висновки. У ХХ столітті ключовим для відносин української та польської нації став Ризький договір 1921р. За тодішньою геополітичною формулою більшовики досягли миру із Заходом, який уособлювала Польща, ціною західноукраїнських земель. Дослідження проблеми показало, що росіяни і поляки не бажали поступатися своїм традиційно панівним становищем відносно України та не уявляли собі іншого ставлення до українців, аніж ставлення пануючої нації. Застосовуючи тоталітарні методи для поневолення українського населення, комуністична Москва при цьому пишалася своєю багатонаціональністю. Офіційна Варшава в цей час постійно декларувала демократичні засади своєї національної політики. З цього приводу міністр закордонних справ незалежної України А. Зленко підкреслював, що: ”Увесь розвиток українсько-польських відносин після 1991 р. можна охарактеризувати як категоричний відхід від ”ризької парадигми”, тобто від вирішення чужих проблем за рахунок українських інтересів”[17, с. 468].

1. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.* – У 2-х кн. – К.: Либідь. – *Військо України*, 1994. Кн. 1. – 432 с.
2. Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан.* – К.: Основи, 1994. – 168 с.
3. Верига В. *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.* У 2-х т. –

- Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1998. – Т. 2. – 502 с. 4. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія „Історичні зошити”. – К.: Інститут історії НАНУ, 1996. – 42 с. 5. Гетьманчук М.П. Україна в концепціях польських політичних партій періоду підготовки та укладення Ризького договору 1921 р. // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті „Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 13–19. 6. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 7. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: історіографія проблеми // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – № 431. – С. 40–47. 8. Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. – Мюнхен; Париж; Єрусалим: „Дніпрова хвиля”, 1967. – 140 с. 9. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Продовольча політика більшовиків на Поділлі у 1919–1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 76–81. 10. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – 48 с. 11. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 180 с. 12. Делегація з України в Варшаві // Син України. – 1921. – 30 січня. 13. Делегація з України у Варшаві // Обнова. – 1921. – 9 лютого. 14. Делегація народностей // Наша думка. – 1921. – 29 січня. 15. Документи внешней политики СССР. – В 22 т. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 3. – 723 с. 16. Заикільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 702 с. 17. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с. 18. Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник / За ред. Ю. Римаренка. – К.; Донецьк: „Донеччина”, 1998. – 543 с. 19. История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6 т. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 3. – Кн. 2. – 607 с. 20. Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками. – М.: 2000 „Изд-во АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с. 21. Компартия Украины. Цифры. Материали. – К.: Політвидав України, 1990. – 254 с. 22. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с. 23. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939). – К.: „Альтернативи”, 1999. – 334 с. 24. Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 187–200. 25. Кучма Л. Про найголовніше. – К.: АТ „Книга”, 1999. – 351 с. 26. Ленин В.И. Пометки на докладе С.С. Каменева и записка Г.В. Чичерина. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 285–286. 27. Положение на Украине // Варшавское слово. – 1921. – 22 января. 28. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: „Лібра”, 1997. – 372 с. 29. „Рай” на Україні // Наш голос. – 1921. – 30 січня. 30. Раковський Х.Г. П'ять років Української Радянської влади. – Харків: Держвидав України, 1923. – 20 с. 31. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: „Альтернативи”, 1999. – 320 с. 32. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К.: Вид. ім. О.Теліги, 1998. – 544 с. 33. Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / Упоряд. В. Михальчук. – К.: Рада, 1996. – 316 с. 34. Украинская делегация в Варшаве // Варшавское слово. – 1921. – 21 января. 35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 36. Центральний державний архів громадських об'єднань України. 37. Центральний державний історичний архів України в м. Львові. 38. Archiwum Akt Nowych (Warszawa). Instytucje Wojskowe. 39. Co się dzieje za Zbruczem // Polska odrodzona. – 1921. – 16 stycznia. 40. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – 348 s. 41. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – T. 2: 1914-1939. – London: Swiderski, 1967. – 899 s. 42. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa: „Tyrsa”, 1992. – T. 1. – 317 s. 43. Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wyd. Uniwersytetu M. Kopernika. 1998. – 400 s. 44. Witos W/ Zagadnienia państwowe i społeczne Polski. – Warszawa: Siewba, 1924. – 32 s.